

राजे विश्वेश्वरराव यांचे सामाजिक व वेगळ्या विदर्भ चळवळीतील योगदान

(Social contribution and contribution to independent
Vidarbha movement by King Vishweshwarrao)

प्रा. डॉ. वीरा मांडवकर

सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग

इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०१

E mail: pavanmandavkar@yahoo.com भ्रमणध्वनी ९४०३०१४८८५

सारांश

पुरातन काळापासून आदिवासींची राज्यव्यवस्था या देशात आणि विशेषतः विदर्भात अस्तित्वात होती. विदर्भ हा पौराणिक काळापासून आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिकदृष्ट्या संपन्न असा प्रदेश होता. वेगळ्या विदर्भाच्या संदर्भात आज ज्या बाबींबद्दल बोलल्या जाते, त्या बाबींची कैफियत राजे विश्वेश्वरराव महाराज त्यावेळेपासून मांडत होते. दुर्गम भागातील आदिवासींचा विकास घडवून आणण्यास त्यांनी सतत प्रयत्न केले. सर्वधर्मसमभावाची भूमिका ठेवून त्यांनी समाजकार्य केले. निस्पृह जनसेवा, कुटुंबकल्याण संदेश, दुर्गम भागात पाणी, आरोग्य व शिक्षणविषयक सुविधांची निर्मिती ही काही त्यांच्या कार्याची वैशिष्ट्ये होत. स्वतंत्र विदर्भ राज्यासाठी सभा, संमेलने, मोर्चे, निवेदने आणि जेल भरो यात सतत संघर्षात्मक पवित्रा घेऊन लढले. कुणी कितीही आमिषे दाखविली तरीही शेवटपर्यंत त्यांनी वेगळ्या विदर्भाचा ध्यास सोडला नाही. वेगळ्या स्वतंत्र विदर्भाकरिता राजे विश्वेश्वरराव यांनी शेवटच्या श्वासापर्यंत दिलेला लढा, केलेले अतुलनीय प्रयत्न बघितले तर ते या वेगळ्या विदर्भाच्या ऐतिहासिक चळवळीचे महानायक ठरतात, हे सत्य नाकारता येणार नाही. आदिवासी समाजातून पुढे येऊन अहेरीच्या राजघराण्यातील राजे विश्वेश्वरराव यांनी वेगळ्या विदर्भाच्या चळवळीत जे महत्त्वपूर्ण योगदान दिले, त्याला तोड नाही.

Abstract

Tribal rule has existed in this India and especially in Vidarbha region since ancient times. Vidarbha has been an economically, politically and culturally prosperous region since ancient times. From that time onwards, King Vishweshwarrao Maharaj was arguing about the issues that are being discussed today in the context of a separate Vidarbha. He made continuous efforts for the development of tribals in remote areas. He did social work by playing the role of interfaith. Some of the features of his work were selfless public service, family welfare message, construction of water, health and education facilities in remote areas. He fought for an independent Vidarbha state with constant struggle in meetings, rallies, statements and jail fill. No matter how many temptations someone showed, he did not give up his desire for a separate Vidarbha till the end. There is no denying the fact that King Vishweshwarrao's struggle for a separate independent Vidarbha till his last breath, his incomparable efforts, made him a great hero of the historical movement of this separate Vidarbha. The important contribution made by King Vishweshwar Rao of the Aheri dynasty to the movement for a separate Vidarbha, coming from the tribal community, is unmatched.

बीजशब्द

वेगळ्या, विदर्भ, राजे विश्वेश्वरराव, चळवळ, आदिवासी

प्रस्तावना

वेगळ्या विदर्भाची गरज काय, असा प्रश्न अनेकदा विचारला जातो. महाराष्ट्रात राहूनही विदर्भाची प्रगती होऊ शकते, असे मानणारा विदर्भेतर गट येथील राजकीय नेतृत्वाला विदर्भाच्या मागासलेपणाबद्दल दोष देतो. त्यात काही प्रमाणात सत्य असले तरी राजे विश्वेश्वरराव महाराजांसारखी काही विदर्भनिष्ठ मंडळी या प्रदेशात झाली आणि त्यांनी सामान्य जनांच्या आणि सातशे मैलांवरून शासन चालविणाऱ्यांच्या डोळ्यांत झणझणित अंजन घातले. तसे तर चांगल्या कामासोबत वर्तमानातील जग नसते कारण नवीन कल्पना उचलून धरण्यापेक्षा परंपरांना चिकटून राहणे ही समाजाची वृत्ती असते. म्हणूनच त्या काळच्या वर्तमानात ठार मारल्या गेलेल्या येशू ख्रिस्ताला किंवा ऑरिस्टॉटलला त्या वर्तमानकाळाने नाकारले मात्र भविष्यकाळाने या दोघांनाही एकाला परमेश्वर तर दुसऱ्याला महान तत्त्ववेत्ता म्हणून मान्यता दिली.

असेच काहीसे वेगळ्या विदर्भ चळवळीचे झाले आहे. ह्या चळवळीने नेत्यांना मोठेपण दिले; परंतु विदर्भाचा विकास झाला नाही, किंबहुना तो होऊच नये असा राज्यकर्त्यांचा प्रयत्न दृष्टीस पडतो. संपूर्ण वैदर्भीय जनतेने एकनिष्ठपणे स्वतंत्र विदर्भाची चळवळ चालवून ती निर्णायक अवस्थेत आणली किंवा त्यासाठी प्राणपणाने लढली असे दिसले नाही. मात्र आदिवासी नेते राजे विश्वेश्वरराव महाराजच विदर्भाची खिंड बाजीप्रभूंसारखी जिवंत असेपर्यंत लढवित राहिले आणि विदर्भ चळवळीच्या सर्व नेत्यांमध्ये सच्चे वैदर्भीय राजकारणी म्हणून ओळखले गेले.

आदिवासींचा स्वातंत्र्यलढ्यातील सहभाग

भारताचा इतिहास बघितला तर लक्षात येते की पुरातन काळापासून आदिवासींची राज्यव्यवस्था अस्तित्वात होती. '१८५७ च्या स्वातंत्र्य युद्धातदेखील त्यांचा सहभाग होता. १८५७ च्या युद्धातील शहीद शिरोमणी शंकरशहा रघुनाथशहा यांनी गोंडवाना क्षेत्रातून इंग्रजांच्या विरुद्ध विद्रोह पुकारला आणि १८ सप्टेंबर १८५७ ला त्यांना इंग्रजी क्रूर शासनाने फाशीवर चढविले.'^१

क्रांतीसूर्य बिरसा मुंडा यांची शौर्यगाथा माहिती नाही, अशी व्यक्ती विरळीच. २६ ऑगस्ट १८९५ ला इंग्रज सरकारने त्यांना अटक केली होती.

वीर बाबुराव शेडमाके यांनी गोंडवाना क्षेत्रातच (गडचिरोली जिल्ह्यातील) घोट येथे जुलमी इंग्रजी राजसत्तेला शह देण्यासाठी आदिवासींची प्रचंड सेना तयार केली, ही घोटची जांबाज सेना लढाईसाठी सदैव तत्पर असून मातृभूमीच्या मुक्तीकरिता बलिदान देण्यास अग्रेसर होती. '२३ मार्च १८५८ ला घोटच्या या सेनेने वीर बाबुराव शेडमाकेंच्या नेतृत्वात इंग्रजांवर आक्रमण करून हजारो इंग्रजांना धारातीर्थी लोळविले. २७ एप्रिल १८५८ला घोटजवळील ब्राम्हणपेठ या गावात पुन्हा इंग्रजांशी सामना झाला. शेवटी इंग्रजांनी कूटनीतीचा वापर करून, अहेरीच्या राणी लक्ष्मीबाईंना हाताशी घेऊन वीर बाबुराव शेडमाकेंना पकडले व २१ ऑक्टोबर १८५८ ला त्यांना फाशी दिली. लगेच त्यांचा भाऊ पुढे आला व त्याने इंग्रज सरकारला नामोहरम केले व १८६० मध्ये त्यांनाही स्वातंत्र्य संग्रामाकरिता आहूती दिली.'^२

याशिवाय संगाली रय्याना, उमाजी नाईक, तंट्या भिल्ल, भागोजी नाईक आणि ख्वाजा नाईक हेही आदिवासी लढवण्यांनी भारताच्या स्वातंत्र्याकरिता बलिदान केलेले आहे.

स्वातंत्र्य लढ्यात आदिवासी महिलाही मागे नव्हत्या. त्यांनीही आपले कर्तृत्व सिद्ध करून दिले आहे. यात प्रामुख्याने राजकुमारी हसला, राणी मैनावती मडावी, राणी पद्मावती मडावी, राणी देवीकुंवर उईके, राणी हिराई यांचा उल्लेख करता येतो.

या सर्व उल्लेखांवरून विदर्भ हा पौराणिक काळापासून आदिवासींचा प्रदेश असला तरीही आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिकदृष्ट्या संपन्न असा प्रदेश होता. जेव्हा जेव्हा प्रसंग पडला तेव्हा विदर्भातील मागासलेला समजला जाणारा आदिवासी समाज क्रांतियुद्धातही अग्रेसर राहिला. या आदिवासी समाजाने आपली पूर्वापार संस्कृती व परंपरा अजूनही जतन केलेली आहे. कारण त्यांना वर्षानुवर्षाची वैविध्यपूर्ण आणि विशेषतः ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लाभलेली आहे.

वेगळ्या विदर्भ चळवळीत राजे विश्वेश्वरराव यांचे योगदान

आदिवासी नेते राजे विश्वेश्वरराव महाराजांनी ज्या स्वतंत्र विदर्भाचा जन्मभर ध्यास घेतला होता, त्याच्या परंपरा, संस्कृती, सामाजिक आणि राजकीय इतिहास, भौगोलिक वैशिष्ट्ये, उत्पादने, कृषी उद्योगधंदे इत्यादी पैलूंबद्दल समग्र माहिती बघितली तर लक्षात येते, की हा प्रदेश सर्वसंपन्न असा होता. ज्या ज्या वेळी स्वतंत्र विदर्भाचा प्रश्न निघाला, त्या त्या वेळी

अनेक उद्योजकांनी, विद्वानांनी, राजकारणी आणि समाजकारण्यांनी साधार आपली कौफियत सरकारपुढे मांडली. त्याचे ऐतिहासिक उल्लेख बघितले की राजे विश्वेश्वरराव महाराज त्यावेळेपासून याबाबत त्यांची भूमिका ठामपणे मांडत होते. यासंदर्भात त्यांची दूरदृष्टी होती. येथील सगळ्या पैलूंची जाण तर त्यांना होतीच, पण ज्या आदिवासी समाजातून ते आले, तो समाज उपयुक्त सगळ्या बाबींमध्ये स्वतंत्र विदर्भाच्या कार्याला कसा काय हातभार लावू शकतो, हेच ते सांगत असायचे. त्यांची त्यांच्या समाजासाठी हीच कळकळ आणि दूरदर्शिता होती.

अहेरी येथील राजघराण्यात राजे विश्वेश्वरराव महाराजांचा जन्म झाला. जन्मतःच ते कुशाग्र बुद्धीचे होते. त्यांचे शिक्षण अहेरी व पुणे येथे झाले. पुण्याच्या मिलिटरी शाळेत शिकत असताना प्राचार्य व प्राध्यापक ब्रिटीश होते. त्यांनी प्राचार्यांच्या भारतीय नसल्यावरून आवाज उठविला. पुढे देश स्वतंत्र झाल्यावर प्राचार्य व प्राध्यापकांना विद्यालय सोडावे लागले. यावरून त्यांच्या अंगी क्रांतीचे बीज शालेय जीवनापासूनच होते हे जाणवते.

महाराजांचे वडील जुन्या सी.पी.ॲन्ड बेरार मध्ये मंत्री होते. त्यांच्या निधनानंतर विश्वेश्वरराव राजे झाले. तरुण वयातच विश्वेश्वररावांवर ही जबाबदारी आल्याने आदिवासींच्या विकासाकरिता स्वतंत्र विदर्भाशिवाय पर्याय नाही, जे लक्षात आल्याने ते राजकारणात गेले. महाराष्ट्र विधानसभेवर ते सलग चारदा काँग्रेस विरोधात निवडून गेले व लोकसभेवरही निवडून गेले. त्यांच्या याच काळात कृषी विद्यालय, विद्यालये व महाविद्यालये आदिवासी भागात सुरू झाली.

दुर्गम भागातील आदिवासींचा विकास घडवून आणण्यास त्यांनी आदिवासी सेवा मंडळाची स्थापना केली. खेडे विकसित पावणार नाहीत तोवर देशाचा विकास होणार नाही, असे त्यांचे मत होते, म्हणूनच आदिवासी समाज कष्ट करण्यास प्रेरित व्हावा यासाठी त्यांनी या संपूर्ण परिसरात पदयात्रा काढल्या. राजांनी आदिवासींसोबतच दलित, गरीब समाजदेखील एक व्हावे यासाठी प्रयत्न केले. त्यांनी पूर व अतिवृष्टीत आपल्या वाड्यातून अन्न, वस्त्र व भांड्यांचे वितरण अनेकदा केले.

राजांनी खमनचेरू येथे 'वन कामगार सोसायटी'ची स्थापना केली. याद्वारे गोरगरीब आदिवासींना रोजगार मिळवून दिला. तसेच वनमजुरांना खाण्याचे साहित्य, ब्लॅकेट व सायकलचे वाटप करण्यात येत असे.

ज्या आदिवासींजवळ जमिनीचा छोटसा तुकडा असेल त्यांना ती जमीन कसता येईना. त्यावेळी तेव्हा त्यांनी येचली या गावी सामुदायिक शेती सहकारी संस्थेची स्थापना केली व अनेक आदिवासी शेतकऱ्यांना दिलासा मिळाला.

अतिदुर्गम आदिवासींना एकत्र आणून त्यांना विकासासाठी कार्यप्रवृत्त करणे, हक्क व कर्तव्याची जाणीव करून देणे ह्या उद्देशाने महाराजांनी इ.स. १९६० मध्ये अहेरी येथील हॉकी मैदानावर संपूर्ण भारतातील आदिवासींकरीता एक भव्य अधिवेशन आयोजित केले होते. आदिम जनतेमध्ये जागृती व विकास करण्यासाठी १९६२ मध्ये 'गोंडवाना' वृत्तपत्र सुरू केले. राजांनी कृषी विद्यापीठासाठी आंदोलन केले. त्यात १० तरुण शहीद झाले. त्यांच्या आणि सहकाऱ्यांच्या लढ्याला यश आले आणि इ.स. १९६९ मध्ये अकोला येथे कृषी विद्यापीठाची स्थापना झाली.

जल, जंगल, जमीन यावर विसंबून असलेला आदिवासी समाज जो आपली अस्मिता गमावून बसला आहे, त्यांना जागृत करण्यासाठी महाराजांनी 'विदर्भ जंगल कामगार संघटना' स्थापन केली. त्यानंतर मजुरांना योग्य मजुरी मिळू लागली व इतरही फायदे मिळाले. शेतकऱ्यांच्या समस्या दूर करण्यास त्यांनी 'धर्मराव फार्मिंग सोसायटी' स्थापन केली. त्याद्वारे शेतकऱ्यांच्या समस्यांचे निराकरण करण्यात आले.

राजे विश्वेश्वरराव महाराजांनी निस्पृह जनसेवा केली. कुटुंबकल्याण संदेश त्यांनी आदिवासींपर्यंत पोचविला. दुर्गम भागातील लोक सार्थींच्या रोगाला बळी पडतात. तिथे आरोग्यविषयक सोयीच नसतात. तिथे आरोग्य केंद्रे सुरू होण्यासाठी प्रयत्न केले. प्राथमिक स्वास्थ्य केंद्रासाठी स्वतःची जागा दिली. अहेरी येथे राजांनी स्वतः दवाखाना सुरू केला तर त्यांच्याच प्रयत्नांनी आलापल्ली येथे वनविभागाने दवाखाना सुरू झाला. अहेरी परिसरात पिण्याचे स्वच्छ पाणी जनतेला उपलब्ध होत नव्हते. राजांनी सरकारकडे सतत पाठपूरावा करून पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत ९ विहिरी मिळवल्या तर दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत २६ विहिरी बांधून घेतल्या.

समाजाकार्य करताना त्यांची भूमिका सर्वधर्मसमभावाची असे. राजांनी आर्य वैश्य समाजाच्या कन्यका मंदिराच्या बांधकामासाठी १० हजार चौरस फुट जागा अहेरी येथे दान दिली तसेच मुस्लिमांसाठी इदगाह बांधण्यास एक एकर जागा दिली. विठ्ठल रूक्माई मंदिर बांधले. राजे साईभक्त होते. एकदा साईबाबांच्या कृपेने ते बचावले, असे ते स्वतः सांगत. तेव्हापासून दसऱ्याला वाड्यातून साईबाबांची पालखी आजही निघते.^३

महाराजांच्या प्रयत्नाने संपूर्ण आदिवासी परिसरात ११०० मैल रस्ते तयार झाले. वाहतुकीची सोय नव्हती, तेव्हा राजांनी एस.टी. मंहांडळाला आपली दुबार पिकाची जमीन दान केली. तेथे आज मोठे बसस्थानक आहे. राजांनी वनचराई फी माफीसाठी मोठे आंदोलन केले व फी माफी मिळवली. आदिवासींसाठी गडचिरोली जिल्ह्यात दारूबंदी घडवून आणली.

अशा सामाजिक व राजकीय कार्यासोबतच त्यांचे स्वतंत्र विदर्भाचे आंदोलनही सुरू असायचे. विदर्भाचे राज्य जर स्वतंत्र झाले तर आदिवासींचा विकास होईल, सर्वदृष्टीने विदर्भ उजळून निघेल यावर राजे ठाम होते. म्हणूनच बापूजी अणे यांच्या आवाहनाला प्रतिसाद देत त्यांनी स्वातंत्र्य आंदोलनात व स्वतंत्र विदर्भाच्या चळवळीत स्वतःला झोकून दिले. या चळवळीतील जवळपास सर्वच नेते काँग्रेसवासी झाले. राजांनाही मंत्रीपदाचे आमिष दिले गेले. पण राजेसाहेबांनी आपल्या मूळ स्वभावाला अनुसरून जनताजनार्दनाचे भले हे उद्दिष्ट नजरेसमोर ठेवत शेवटच्या श्वासापर्यंत स्वतंत्र विदर्भ चळवळीलाच महत्त्व दिले व ही चळवळ सतत जनतेच्या सहभागाने पुढे नेली, ती आयुष्याच्या अखेरपर्यंत!

आदिवासींचा जिऱ्हाळयाचा नेता, राजकारणावर प्रभाव पडेल असे राजकीय, सामाजिक व शैक्षणिक नेतृत्व महाराजांमध्ये होते. राजे विश्वेश्वरराव महाराजांना मंत्री पदाचे आकर्षण नव्हते. राजे शेवटपर्यंत वेगळ्या विदर्भासाठी अड्डाहास धरून बसले त्यांचे निकटवर्ती जांबुवंतराव धोटे, बापूजी अणे, ब्रिजलाल बियाणी, पुनमचंद राँकाजी या सर्वांसोबत राहून त्यांनी विदर्भातील अनेक सभा घेतल्या, मोर्चे काढले, पदयात्रा काढल्या व वेगळ्या विदर्भ व्हावा यासाठी आदिवासी बांधवांना गोळा करून विदर्भाची कास पकडून ठेवली. 'जय विदर्भ' हा त्यांचा नारा होता. मी जगेल तर विदर्भासाठीच व मरेल तर विदर्भासाठीच हे शेवटपर्यंत त्यांचे ब्रीद होते.

राजे विश्वेश्वरराव महाराजांनी सार्वजनिक जीवनात स्वतंत्र विदर्भ राज्याचा हिरीरीने पुरस्कार केला. स्वतंत्र विदर्भ राज्यासाठी सभा, संमेलने, मोर्चे, निवेदने आणि जेल भरो यात सतत संघर्षात्मक पवित्रा घेऊन लढले. कुणी कितीही आमिषे दाखविली तरीही नाग विदर्भ आंदोलन समितीला शेवटपर्यंत त्यांनी सोडले नाही. आदिवासी दुर्गम क्षेत्रात शिक्षणाचा प्रसार, राजकारणात प्रखर काँग्रेस विरोध, पराभव झाल्यावरही सौजन्यशील वागणूक असे त्यांचे आणखी काही गुण सांगता येतील.

राजे विश्वेश्वररावांनी आरंभापासून विदर्भ राज्याच्या स्वप्नांचा ध्यास घेतला अन् त्या मागणीसाठी आपले राजकारण राबविले. हा ध्यास एवढा तीव्र की त्यात त्यांचे मूळचे आदिवासी सेवा मंडळ हरवले आणि त्याची जागा 'नागविदर्भ आंदोलन समिती' या नव्या संघटनेने घेतली. कै. बापूजी अणे आणि कै. ब्रिजलाल बियाणी यांच्यानंतर त्या चळवळीची धुरा खरे तर विश्वेश्वरराव यांच्याकडे येण्याची शक्यता होती. हुकमी मतदारसंघ असणारे त्या चळवळीतील तेच एक तेव्हाचे नेते होते. मात्र याच काळात जांबुवंतराव धोटे यांचे नेतृत्व या चळवळीत पुढे आले. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील आक्रमकता आणि साऱ्या विदर्भाच्या पातळीवरील त्यांची स्वीकारार्हता मोठी होती. विश्वेश्वररावांच्या स्वभावातील विशेषता अशी की, चळवळीतील आपल्या ज्येष्ठतेचा हेका न धरता त्यांनी जांबुवंतरावांचे नेतृत्व मोकळ्या मनाने मान्य केले. पुढे जांबुवंतराव जेव्हा काँग्रेसकडे गेले तेव्हा विश्वेश्वररावांनी त्यांच्यापासून आपली चळवळ आणि संघटना वेगळी केली.

विदर्भाचे राज्य वेगळे करायचे तर आपल्या मागणीमागे जनमत उभे केले पाहिजे आणि सत्तारूढ पक्षाशी संघर्ष जारी ठेवला पाहिजे, हे त्यांना माहित असल्याने ते विदर्भाच्या भूमिकेवर अखेरपर्यंत ठाम राहत विदर्भाच्या प्रश्नासाठी सत्तेशी कायमचे वैर ठेवून लढले.

आदिवासींचे हृदयसम्राट राजे विश्वेश्वरराव महाराज ऐश आरामाचा त्याग करणारे, तीव्र मतभेदांना तोंड देणारे, मानसिक ताण सहन करणारे 'नागविदर्भ आंदोलन समिती'ची स्थापना करणारे एक आदरणीय व्यक्तिमत्त्व म्हणून महाराजांकडे पाहिले जाते.

सत्तेच्या प्रलोभनाला कधीही बळी पडले नाहीत. पंडित नेहरू, इंदिरा गांधी, यशवंतराव चव्हाण, वसंतराव नाईक यांच्याही अमिषांना, बळी न पडता प्रवाहासोबत न जाता विरोध करून शुद्ध राजकारण करणारे एकमेव राजे विश्वेश्वरराव होय. ते शेवटच्या क्षणापर्यंत वेगळ्या विदर्भासाठीच लढले.

दूरदृष्टी बाळगणारे, सत्यनिष्ठ, क्रांतिकारी, कर्मयोगी राजे विश्वेश्वरराव महाराज आपल्या रयतेसाठी, आदिवासींचा विकास व्हावा यासाठी व वैदर्भीय जनतेसाठी आयुष्यभर लढले. आदिवासींची संस्कृती टिकली पाहिजे यासाठी त्यांचा आग्रह होता. जंगलतोड होऊ नये अन्यथा पाण्याचे दुर्भिक्ष्य जाणवेल हा त्यांचा विचार द्रष्टेपणाचा ठरतो. राजे सत्तेच्या मागे राहिले नाहीत उलट पदेच त्यांच्या मागे असत. त्यांनी सामाजिक, सांस्कृतिक, क्रीडाविषयक क्षेत्रातही आदिवासींच्या उत्थानाचे कार्य केले.

आदिवासी नेते राजे विश्वेश्वरराव महाराजांनी १९६२ साली नागविदर्भ आंदोलन समितीत प्रवेश करून वेगळ्या विदर्भाच्या मागणीचे रणशिंग फुंकले. नंतरच्या प्रदीर्घ वाटचालीत या आंदोलनाने अनेक स्थित्यंतरे अनुभवली. लोकनायक बापूजी अणे, श्री. ब्रिजलाल बियाणी यांच्यासारख्या दिग्गजांनी विदर्भ चळवळीचे नेतृत्व केले. पुढे जांबुवंतराव धोटे यांच्यापासून टी. जी. देशमुख, बाळकृष्ण वासनिक यांच्यापर्यंत अनेक नेते विदर्भाच्या मागणीसाठी पुढे आले व बरेचजण आमिषांच्या वावटळीत उडून गेले; पण राजे विश्वेश्वरराव महाराज यांनी आपला मार्ग काही सोडला नाही. या संपूर्ण प्रवासात राजे विश्वेश्वरराव

महाराज मात्र अगदी निश्चल होते. त्यांच्यापुढे काँग्रेस नेत्यांनी अनेक प्रलोभने ठेवली यशवंतराव चव्हाण यांच्यापासून ते शंकरराव चव्हाण यांच्यापर्यंत सर्व जेष्ठ काँग्रेस नेत्यांनी, राजे विश्वेश्वरराव महाराजांनी काँग्रेसमध्ये यावे असे प्रयत्न केले. शरद पवार यांनी तर 'पूलोद सरकार'मध्ये सहभागी व्हायचे निमंत्रणच त्यांना दिले होते. एखादा सामान्य नेता असता तर चालून आलेली अशी संधी त्यांनी सोडली नसती; पण राजे विश्वेश्वरराव महाराजांनी हे प्रस्ताव धुडकावून लावले. कोणत्याही आमिषाला ते बळी पडले नाहीत. नागविदर्भ आंदोलन समितीचा जो झेंडा त्यांनी रोवला होता, त्याच्याशी ते एकनिष्ठ राहिले.

समारोप

राजे विश्वेश्वरराव महाराजांनी आपल्या जीवनात एकच ध्येय उराशी बाळगले, ते म्हणजे 'स्वतंत्र विदर्भ' आणि या ध्येयासाठी ते सतत ३५ वर्षे अक्षरशः दौडत होते. त्यासाठी त्यांच्या आवडीचा प्रांत, समाजकारण त्याला सोबत करून ते राजकारणात प्रवेश करते झाले. राजकारणात घडणाऱ्या गलिच्छ सौदेबाजीला स्वतःच्या निग्रही वृत्तीने ठोकरले. त्यांच्यासोबतचा स्वतंत्र विदर्भाच्या आंदोलनातील एकएक मोती निखळला व सत्तांच्या शिखरावर स्थानापन्न झाला. राजांनादेखील सत्तेत आणण्याचे प्रयत्न झाले; परंतु राजे स्वतः ध्येयनिष्ठ असल्याने अशा मतलबी राजकारणाला ते बळी पडले नाही. यातून अनेक नेत्यांचा त्यांनी रोष पत्कारला; परंतु स्वध्यापासून मात्र ते विचलित झाले नाही. खरेतर ते मुत्सदी राजकारणीही नव्हते; पण ध्येयनिष्ठा व प्रखर विचारांनी त्यांची राजकारणातील उंची वाढवून दिली. 'राजांना धरसोड वृत्तीचा तिरस्कार होता. राजकारणात माणसाने स्वतःची मते निर्माण करावी, ध्येय ठरवावे व त्यामागे प्राणपणाने लागावे, या विलक्षण ध्येयासक्त विभूतीने आपल्या जीवनाचा अंत होईपर्यंत विदर्भ राज्याची मशाल स्वतःच्या खांद्यावरून उतरू दिली नाही. सर्व नेते सोडून गेले; पण राजे मात्र हे आंदोलन करीतच राहिले. एक प्रकारचे झपाटलेपण त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात होते. म्हणून सहकारी काय करतात, कुठे जातात, या वादात ते कधी पडले नाहीत. सतत 'एकला चलो रे' या उक्तीप्रमाणे स्वतंत्र विदर्भासाठी जो ध्यास त्यांनी घेतला त्यासाठी ते अचल हिमालयासारखे उभे राहिले. राजकारणात असा नेता मिळणे निव्वळ अशक्य आहे. म्हणून केवळ आणि केवळच राजे विश्वेश्वरराव महाराज हेच स्वतंत्र विदर्भ चळवळीचे अश्वरूढ उरतात.'^५

विदर्भ अजूनही महाराष्ट्रापासून वेगळा झालेला नाही. सिंचनाचा आणि एकूणच विदर्भाचा अनुशेष वाढतच आहे. महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री हे विदर्भाचे आहेत. मात्र सहकारी पक्षांच्या विरोधामुळे वेगळ्या विदर्भावर त्यांचे मौन आहे. चळवळी मंदावल्या आहेत. विदर्भातील शेतकरी आत्महत्यांचे प्रमाण भयानक आहे. विदर्भाच्या वाट्याचा बराचसा पैसा पश्चिम महाराष्ट्र पळवून नेतो, अशी ओरड सतत होत आहे. अशा या विदारक सत्याच्या पार्श्वभूमीवर वेगळ्या स्वतंत्र विदर्भाकरिता राजे विश्वेश्वरराव यांनी शेवटच्या श्वासापर्यंत दिलेला लढा, केलेले अतुलनीय प्रयत्न बघितले तर ते या वेगळ्या विदर्भाच्या ऐतिहासिक चळवळीचे महानायक ठरतात, हे सत्य नाकारता येणार नाही. आदिवासी समाजातून पुढे येऊन अहेरीच्या राजघराण्यातील राजे विश्वेश्वरराव यांनी वेगळ्या विदर्भाच्या चळवळीत जे महत्त्वपूर्ण योगदान दिले, त्याला तोड नाही.

संदर्भ

१. धुर्वे, विठ्ठलसिंह, कथा इन मुलनिवासी कर्मवीरोंकी, गोटुल प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, पृ. ९
२. तत्रैव
३. https://books.google.co.in/books/The Gonds of Vidarbha_By Shashishekhkar Gopal Deogaonkar
४. अग्रलेख, दै. तरुण भारत, नागपूर, २९-३-१९९७, पृ. ४

□ □ □

Published Details:

Research Journal of India (RJI), Dr. Bhau Mandavkar Research Centre (DBMRC), Kalamb, p- ISSN 2349-9370, e-ISSN 2582-4848, Vol. 4, Issue 1, Oct. 2017, IF 5.455, pp. 95-99
Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3660225>